

Зеліско А. В. Об'єкти права власності членів споживчих товариств / А. В. Зеліско // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – 2007. – №4. – С. 144-151.

Зеліско Алла Володимирівна

Аспірантка кафедри цивільного права

та процесу Юридичного інституту

Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

Об'єкти права власності членів споживчих товариств.

Питання права власності споживчих товариств та їх членів є одними із визначальних, так як від визначення об'єктів права власності залежать права членів споживчих товариств, зокрема, право на розпорядження об'єктом права власності, право на отримання певних кооперативних виплат, право на отримання частини майна у випадку ліквідації споживчого товариства тощо.

Питаннями правової природи об'єктів права власності членів споживчих товариств займалися такі вчені як В. І. Семчик [1, 105-150], І. М. Кучеренко [2, 159-177], окремі аспекти наведених питань досліджувалися в працях С. Г. Бабенка, С. Д. Гелея, Я. А. Гончарука і інших [3, 205-224]. Серед російських вчених значний вклад в дослідження об'єктів права власності членів споживчих товариств внесли О. І. Зирянов [4, 131-166], С. В. Тичинін [5, 278-302] і інші. Проте до цього часу актуальними є питання щодо об'єктів права власності членів споживчих товариств, оскільки законодавчі акти по-різному підходять до їх визначення. Зокрема, спеціальні норми Закону України (стаття 9) вказують, що «кожний член споживчого товариства має свою частку в його майні». Положення про порядок розмежування та закріплення власності в системі споживчої кооперації України станом на 1 січня 1996 року зазначає, що об'єктами права власності членів споживчих товариств є «частка в грошовій формі в майні товариства». А Програма завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України веде мову про «право на пай (частку) в майні споживчого

товариства». «Частку в майні споживчого товариства» як об'єкт права власності його членів визначає Господарський кодекс України (частина 2 стаття 111). Норми прийнятого у 2004 році Закону України «Про кооперацію» дещо змінили підходи до визначення об'єктів права власності членів споживчих товариств. Стаття 2 цього Закону містить положення про «пай» як об'єкт права власності членів кооперативу, проте в статті 21 цього ж Закону використовується поняття «загальної частки члена кооперативу у майні кооперативу». Вищевикладена правова ситуація призвела до відсутності на нормативному рівні єдиних підходів до визначення об'єктів права власності членів споживчих товариств. Тому *метою* даного дослідження є визначення об'єктів права власності членів споживчих товариств, моменту виникнення права власності на такі об'єкти та прав, які впливають з закріплення за членами об'єктів права власності.

В юридичній доктрині об'єктом права власності вважається все те, на що спрямоване суб'єктивне право учасника юридичної особи, а саме, споживчого товариства [6, 311]. Об'єкти права власності членів споживчих товариств як об'єктами цивільних прав особи та володіють сукупністю характерних рис, які визначають їх правовий режим. ЦК України визначає лише таку властивість об'єктів цивільних прав як оборотоздатність. Зокрема, відповідно до статті 178 ЦК України об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Є. О. Харитонов вказує, що оборотоздатність об'єктів цивільних прав означає можливість здійснення домовленостей та інших дій, спрямованих на їх передачу в межах цивільно-правових відносин [7, 267]. Однак оборотоздатністю не вичерпуються риси, характерні для об'єктів права власності членів споживчих товариств. Зокрема, І. М. Кучеренко зауважує, що об'єкт права власності учасників різних видів організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права повинен

мати такі властивості: бути оборотоздатним та/чи надавати право його власнику виділяти частину майна юридичної особи; передаватися у спадщину; ділитися між подружжям; бути об'єктом звернення стягнення за особистими зобов'язаннями його власника чи надавати право його кредиторам, спадкоємцям та іншому з подружжя виділяти частину майна юридичної особи для задоволення своїх вимог [8, 5].

Об'єкти права власності членів споживчих товариств визначаються Законом України «Про споживчу кооперацію», у статті 9 якого вказується, що кожний член споживчого товариства має свою частку в його майні, яка визначається розмірами обов'язкового пайового та інших внесків, а також нарахованих на них дивідендів [9]. Як доцільно зауважує І. М. Кучеренко, виходячи з розгляду статті 9 Закону України «Про споживчу кооперацію», можна зробити висновок, що члени споживчих товариств є співвласниками майна товариства [10, 17]. В той час як майно, передане споживчому товариству, є закріплене за ним на праві власності як за юридичною особою та є підґрунтям його майнової відокремленості. Аналогічну позицію займає О. І. Зирянов, який підкреслює, що пай, як майно особи, що вступила в кооператив, належить на праві власності не їй, а кооперативу, проте з умовою членства даної особи в кооперативі. Пайовий внесок у формі грошей чи натурального майна, стає власністю кооперативу, який використовує його в подальшому у цілях, визначених його членами [4, 131]. Наведені положення дають можливість зробити висновок, відповідно до якого частка в майні споживчого товариства не може виступати об'єктом права власності його членів.

Так як Закон «Про споживчу кооперацію» не визначав належним чином об'єкти права власності членів споживчих товариств, то їх правовий режим був врегульований в Програмі завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України. Проте даний нормативно-правовий акт веде мову про пай (частку) в майні споживчого товариства [11], що знову ж таки не зовсім відповідає викладеним вище

обґрунтуванням природи об'єкту права власності члена споживчого товариства. Необхідно зауважити, що Господарський кодекс України теж не визначає належним чином об'єкти права власності членів споживчих товариств, адже теж містить положення про частку в майні товариства (стаття 111) [12].

Позитивні тенденції щодо визначення об'єктів права власності членів споживчих товариств намітилися із прийняттям у 2004 році Закону України «Про кооперацію». Саме цей законодавчий акт закріпив норми щодо встановлення паю в якості об'єктів права власності членів кооперативів. Відповідно до статті 1 Закону «Про кооперацію» пай – це майновий поворотний внесок члена (асоційованого члена) кооперативу у створення та розвиток кооперативу, який здійснюється шляхом передачі кооперативу майна, у тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки. Згідно із статтею 21 Закону пай кожного члена кооперативу формується за рахунок разового внеску або часток протягом певного періоду. Розмір паю члена кооперативу залежить від фактичного його внеску до пайового фонду [13].

Враховуючи викладені правові обставини, можна стверджувати те, що об'єктом права власності члена споживчого товариства має бути не частка в майні споживчого товариства, як це визначено в спеціальних законодавчих актах, що регулюють діяльність споживчих товариств, а пай. Тому норми Закону України «Про споживчу кооперацію» необхідно привести у відповідність до Закону «Про кооперацію» шляхом закріплення в них положення про те, що об'єктом права власності членів даних юридичних осіб є пай.

Наявність в члена споживчого товариства права на пай спричиняє виникнення в нього сукупності прав, що впливають з факту закріплення за ним такого об'єкту права власності. Однак Закон України «Про споживчу кооперацію» не врегульовує прав, що надаються членам споживчих товариств щодо належного їм паю. На основі аналізу норм Закону України

«Про кооперацію» можна стверджувати, що внаслідок виникнення в члена споживчого товариства права на пай, він має право на: одержання кооперативних виплат та виплат на паї, одержання паю в разі виходу з кооперативу в порядку і в строки, визначені статутом (стаття 11); отримання паю у випадку ліквідації кооперативу (стаття 29).

Правовий режим об'єктів права власності членів споживчих товариств закріплено лише в Програмі завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України, яка визначає право на пай в майні товариства як корпоративне право члена споживчого товариства, яке також включає повноваження на управління суб'єктом господарювання, отримання певної частки прибутку (дивідендів) цього суб'єкта, а також активів у разі його ліквідації відповідно до чинного законодавства [11, 3]. Відповідно до цієї Програми пайовик має право на розпорядження (продаж, дарування, успадкування) правом на пай в майні товариства, що оформляється договором, заповітом тощо. При продажу пайовиком права на пай в майні споживчого товариства порядок розрахунків встановлюється продавцем і покупцем за згодою сторін. Номінальна вартість права на пай в майні, що обліковується на балансі споживчого товариства, незалежно від зміни його власника, порядку і вартості продажу, залишається без змін.

Вищенаведені положення зумовлюють необхідність встановлення в Законі «Про споживчу кооперацію» сукупності прав членів споживчого товариства, які випливають з факту закріплення за ними паю. Перш за все мова йде про право на розпорядження належним особі паєм.

Особливістю правового статусу споживчих товариств є те, що право на пай виникає в особи не лише з факту внесення нею передбачених законом внесків, але й на підставі властивого для даного непідприємницького товариства інституту членства. Стаття 11 Закону України «Про кооперацію» зазначає, що вступ до кооперативу здійснюється на підставі письмової заяви. Особа, яка подала заяву про вступ до кооперативу, вносить вступний внесок і пай в порядку та розмірах, визначених його статутом. Рішення правління чи

голови кооперативу про прийняття до кооперативу підлягає затвердженню загальними зборами його членів [13]. Більш детально порядок вступу до членів споживчого товариства врегульовується Положенням про організацію пайового господарства споживчої кооперації України. Виходячи з норм Положення (п. 2.5.2) можна стверджувати, що рішення про прийняття до членів товариства приймається його правлінням з наступним затвердженням його загальними зборами. З даного приводу доречно навести думку С. В. Тичиніна, який вказує, що з метою забезпечення стабільності функціонування і розвитку споживчого товариства питання виникнення та припинення членства повинні вирішуватися загальними зборами [5, 247].

Необхідно зауважити, що законодавство неоднозначно підходить до визначення моменту виникнення в особи права членства в товаристві. Відповідно до статті 11 Закону «Про кооперацію» особа вважається прийнятою у члени товариства після надання нею заяви, сплати вступного та обов'язкового внесків, та прийняття відповідного рішення загальними зборами товариства. Однак стаття 21 цього ж Закону вказує, що пай кожного члена кооперативу формується за рахунок разового внеску або часток протягом певного періоду. Виходячи з аналізу наведеної статті, можна стверджувати, що законодавством передбачається можливість особи сплачувати пайовий внесок частинами протягом певного періоду. Внаслідок таких правових обставин виникає можливість розходження у часі моменту повної сплати вступного та пайового внеску особою та моменту прийняття загальними зборами рішення про прийняття її у члени споживчого товариства. Дане питання є врегульованим лише на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, хоча Положення про організацію пайового господарства споживчої кооперації України і не передбачає термінів, протягом яких член споживчого товариства повинен сплатити вступний та пайовий внески, але з аналізу п. 2.2 Положення можна зробити підсумок, що уповноважена особа подає заяву щодо участі особи в товаристві лише після заповнення відомостей щодо сплати вступного та

обов'язкового пайового внеску та здачі отриманих коштів в касу товариства [14]. Примірний статут споживчого товариства у п. 10 містить норму, відповідно до якої вступаючий стає членом споживчого товариства після прийняття рішення про його прийом і сплати у повному обсязі вступного та обов'язкового пайового внеску. Наведене підтверджується нормами Програми завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України [11, 17].

Закріплення вказаних вище положень щодо набуття членом товариства права на пай лише після сплати ними у повному обсязі вступного та обов'язкового пайового внесків на рівні вказаних підзаконних нормативно-правових актів є недостатнім для ефективного правового регулювання порядку вступу до членів товариства, а отже і моменту виникнення в особи права на пай. Як наслідок, виникає потреба закріплення такої норми у Законі України «Про споживчу кооперацію».

Згідно із положеннями Програми завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України нормативно визначена ще одна обставина набуття членом товариства законного права на пай, а саме: право на пай (частку) в майні споживчого товариства пайовик має з дня одержання майнового сертифіката. Саме майновий сертифікат є зовнішньою формою засвідчення права члена споживчого товариства на пай у його майні. Відповідно до вищевказаної Програми майновий сертифікат – це іменний документ, який видається споживчим товариством, споживспількою пайовику та засвідчує право на пай (частку) в майні споживчого товариства, підприємства. Порядок виготовлення, зберігання, видачі, обліку майнових сертифікатів на право на пай членів споживчого товариства в майні споживчого товариства встановлює Положення про майнові сертифікати на право на пай (частки) в майні споживчого товариства, підприємства, споживспільки та ведення реєстрів іменних майнових сертифікатів [15].

Ні загальні норми Закону «Про кооперацію» ні спеціальний Закон «Про споживчу кооперацію» не встановлює положень щодо визначення розміру

паю члена споживчого товариства. Лише з аналізу статті 9 Закону «Про споживчу кооперацію» можна припустити, що розмір паю члена споживчого товариства визначається розмірами обов'язкового пайового та інших внесків, а також нарахованих на них дивідендів. Більш детально порядок визначення паю члена товариства встановлено в Програмі завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України. Відповідно до положень даної Програми розмір основного паю (частки) пайовика в майні споживчого товариства, а також основного паю (частки) пайовика в майні споживспілок, визначається розміром його обов'язкового (включаючи суму індексації обов'язкового пайового внеску, сплаченого до 1 січня 1992 року) і додаткового пайового внеску, сплаченого за другим етапом розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України, та паю (часток) в майні споживчого товариства, закріпленого за пайовиком за результатами першого і другого етапів розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України. Основною умовою права пайовика на основний і додатковий пай (частки) в майні споживчого товариства є членство в споживчому товаристві, яке підтверджено Всеукраїнською перереєстрацією членів споживчих товариств за станом на 1 січня 2000 року.

Щодо визначення розміру паю члена товариства Закон України «Про кооперацію» закріплює термін «загальна частка» в майні товариства. Зокрема, відповідно до статті 21 загальну частку кожного члена кооперативу у майні кооперативу у сумі визначають паї, в тому числі резервного і спеціального фондів. Однак даний законодавчий акт визначає резервний фонд як такий, що створюється за рахунок відрахувань від доходу кооперативу, перерозподілу неподільного фонду, пожертвувань, безповоротної фінансової допомоги та за рахунок інших не заборонених законом надходжень для покриття можливих втрат (збитків). Щодо спеціального фонду, він створюється за рахунок цільових внесків членів кооперативу та інших передбачених законом надходжень для забезпечення його статутної діяльності і використовується за рішенням органів управління

кооперативу. Аналіз наведених норм дозволяє стверджувати, що Закон «Про кооперацію» не передбачає формування паїв у резервному та спеціальному фондах кооперативу. Тому, відповідно до норм законодавства, паї резервного та спеціального фондів товариства не можуть визначати розмір члена товариства права на пай.

Пункт 13 Примірного статуту споживчого товариства відносно визначення розміру права на пай зазначає, що у разі виходу члена з товариства йому повертається вся сума обов'язкового пайового внеску, закріплена за ним частка в майні споживчого товариства, на яку видано майновий сертифікат, і сплачується належна частина дивідендів з прибутку за результатами роботи за рік [16, 113]. Таким чином Примірний статут споживчого товариства аналогічно до норм Закону «Про кооперацію» відносить до об'єктів права власності членів товариств частку в майні товариства. Однак, враховуючи положення Програми завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України, основною умовою права пайовика на закріплення за ним частки в майні товариства, є членство в споживчому товаристві, яке підтверджено Всеукраїнською перереєстрацією членів споживчих товариств за станом на 1 січня 2000 року та сплата членом товариства додаткового паю в межах програми розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації. Рішення про розмір основного паю кожного пайовика у майні товариства приймають загальні збори пайовиків. Для визначення розміру основного паю (часток) у майні споживчого товариства і споживспілок кожного пайовика використовується середній по системі Укоопспілки розмір пайового капіталу, що припадає на одну гривню суми обов'язкових і додаткових пайових внесків і паю (часток) у майні за першим і другим етапами. Роблячи підсумки наведених норм, слід погодитися з твердженням І. М. Кучеренко, згідно з яким даний порядок визначення об'єкта права власності є невірним, тому що не відповідає непідприємницькій природі споживчих товариств, оскільки дає можливість отримувати прибуток від діяльності товариства шляхом

включення до паю частини майна споживчого товариства. Так як член непідприємницького кооперативу не повинен отримувати більше, ніж сплатив внесків [17, 154].

Законодавством передбачено можливість сплати членами споживчого товариства додаткових пайових внесків для формування паїв. Так як такі внески є поворотними, то слід припустити, що вони поряд із обов'язковими пайовими внесками визначають розмір паю члена в споживчому товаристві. Згідно з ст. 1 Закону України «Про кооперацію» додатковий пай – добровільний грошовий чи інший майновий поворотний внесок члена (асоційованого) члена кооперативу понад пай у пайовому фонді кооперативу [13]. Аналогічні положення передбачені п. 12 Примірного статуту споживчого товариства, відповідно до якого пайовики можуть вносити додаткові пайові внески на формування фінансових ресурсів та інші цілі [16, 114].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що додаткові пайові внески поряд із обов'язковими пайовими внесками визначають розмір права члена споживчого товариства на пай.

Враховуючи норми чинного законодавства, окрім сукупності обов'язкових та додаткових пайових внесків, право на пай також включає право на отримання нарахованих на пайові внески дивідендів (стаття 9 Закону України «Про споживчу кооперацію»). Подібні норми містять і інші законодавчі акти, зокрема, Закон України «Про кооперацію» (стаття 12), Положення про організацію пайового господарства споживчої кооперації України (п. 4.1), а також Примірний статут споживчого товариства (п. 13). Згідно із нормами Положення джерелом дивідендів на паї є прибуток від господарсько-фінансової діяльності споживчого товариства після сплати податків бюджету, інших обов'язкових платежів, передбачених законодавством України та нормативними актами Укоопспілки. Відповідно до п. 4.2 Положення споживчі товариства проводять нарахування дивідендів після закінчення звітного року в розмірі не більше 40 відсотків від чистого

прибутку, що спрямовується на соціальні заходи. Розрахунок дивідендів передбачає визначення суми коштів, які припадають на 1 гривню: суми пайових внесків (обов'язкових, додаткових), суми індексації пайових внесків, які сплачені до 1 січня 1992 р., і суми закріплених за членами споживчого товариства паю (частки) в майні споживчого товариства (п. 4.3).

Однак, відповідно до норм ЦК України, споживчі товариства є непідприємницькими товариствами, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (стаття 85 ЦК України). Таким чином, виплата дивідендів членам споживчого товариства суперечить нормам ЦК України та призводить до того, що дані юридичні особи приватного права функціонують фактично як підприємницькі товариства.

Необхідно підкреслити, що використання поняття «дивіденди» при розгляді правового становища споживчих товариств є неприпустимим, так як даний термін є властивим винятково для підприємницьких структур. Закон України «Про кооперацію» застосовує такі терміни як «кооперативні виплати та виплати на паї» (стаття 12). Відповідно до статті 26 цього законодавчого акту, кооперативні виплати – це частина доходу, що розподіляється за результатами фінансового року між членами кооперативу пропорційно їх участі в господарській діяльності кооперативу у порядку, визначеному рішенням вищого органу управління кооперативу. Виплати на паї – це виплати частини доходу кооперативу на паї члена та асоційованого члена кооперативу. Аналіз наведених дефініцій дозволяє стверджувати, що сутність кооперативних виплат є тією правовою конструкцією, яка найбільш відповідна природі споживчих товариств, якими є об'єднання громадян для задоволення своїх матеріальних потреб, що носять споживчий характер. Стосовно споживчих товариств механізм розрахунку розміру кооперативних виплат їх членам повинен базуватися не на розмірі усіх обов'язкових та додаткових пайових внесків (як це передбачено в п. 4.3 Положення про організацію пайового господарства споживчої кооперації України) та не на

участі членів у господарській діяльності товариства (як це визначено в Законі «Про кооперацію»). Розрахунок розміру кооперативних виплат членам споживчих товариств повинен здійснюватися на основі врахування кількості здійснених через товариство операцій чи отриманих послуг, адже члени споживчого товариства є одночасно і його клієнтами. Тому кооперативні виплати членам споживчого товариства носять особливий характер. Вони є фактично поверненням частини здійснених членами товариства витрат на купівлю товарів чи отримання послуг через споживче товариство.

Проведене дослідження щодо з'ясування природи та особливостей об'єктів права власності членів споживчих товариств передбачає можливість стверджувати, що об'єктом права власності членів товариства є не частка в майні товариства, а пай, що має наслідком надання членам сукупності майнових прав щодо нього. Право на пай виникає в особи після сплати в повному обсязі передбачених законодавством внесків, рішення загальних зборів про прийняття її до членів споживчого товариства та видачі їй майнового сертифіката, що засвідчує її право на пай. Розмір паю члена споживчого товариства визначається сукупністю обов'язкових і додаткових пайових внесків, та кооперативних виплат членам товариства.

Закон України «Про споживчу кооперацію» повинен містити положення, які визначатимуть пай в якості об'єкту права власності члена споживчого товариства. Також у вказаному законодавчому акті доцільно врегулювати права члена споживчого товариства щодо належного йому паю.

Необхідно підкреслити, що невідповідність загальних та спеціальних норм чинного законодавства щодо регулювання діяльності споживчих товариств в якості непідприємницьких юридичних осіб спонукає до проведення подальших досліджень в напрямку порядку визначення розміру паю члена споживчого товариства та доцільності нарахування виплат на пай.

1. Кооперативне право. Підручник для кооперат., сільськогосп., економ., юрид. вищих навч. закладів і фак. / За ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика. – К.: Ін Юре. – 1998. – 366 с.
2. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 328 с.
3. Основи кооперації: Навч. посіб. / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук, Р. Я. Пастушенко. – К.: Знання, 2004. – 470 с.
4. Зырянов А. И. Право собственности потребительского общества. Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. – Рязань, 2001. – 188 с.
5. Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России. Дис. доктора юрид. наук: 12.00.03. – Спб, 2004. – 405 с.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. 1. – 832 с.
7. Харитонов Е. О. Гражданский кодекс Украины: Комментарий. – Х.: ООО «Одисей», 2003. – 832 с.
8. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03/Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2004. – 49 с.
9. Закон України «Про споживчу кооперацію». – Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – ст. 414.
10. Кучеренко І. М. Правове положення споживчих товариств.// Підприємництво, господарство і право. – 2001. - №4. – С. 15-18.
11. Програма завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України (Укоопспілки). Затверджено постановою XVIII (позачергового) з'їзду споживчої кооперації України 19 грудня 2000 р.// Матеріали п'ятих зборів Ради

- Укоопспілки сімнадцятого скликання. – К.: Укоопспілка, 17 квітня 2002 р. – С. 1-23.
12. Господарський кодекс України. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 192 с.
13. Закон України «Про кооперацію». – Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – ст. 35.
14. Положення про організацію пайового господарства споживчої кооперації України. Затверджено Постановою VI зборів Укоопспілки XVII скликання 03.04.2003. – www.nau.kiev.ua.
15. Положення про майнові сертифікати на право на пай (частки) в майні споживчого товариства, підприємства споживчої та ведення реєстрів власників майнових сертифікатів. Затверджено Постановою VI зборів Укоопспілки XVII скликання 03.04.2003. – www.nau.kiev.ua.
16. Примірний статут споживчого товариства // Матеріали XVIII (позачергового) з'їзду споживчої кооперації України. – К., 2000. – С. 110-126.
17. Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні / Я. М. Шевченко, Ю. Л. Бошицький, А. Ю. Бабаскін, М. В. Венецька, І. М. Кучеренко та ін. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 456 с.